

Tilburg University

Maatschappijkritiek en economie

van de Klundert, T.C.M.J.

Published in:
Maandschrift Economie

Publication date:
1969

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
van de Klundert, T. C. M. J. (1969). Maatschappijkritiek en economie: Een methodologische beschouwing. *Maandschrift Economie*, 33(8), 361-379.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

ECONOMIE

Tijdschrift voor Algemeen Economische
Bedrijfs-Economische en Sociale Vraagstukken

Drie en dertigste jaargang

—

No. 8

—

mei 1969

MAATSCHAPPIJKRITIEK EN ECONOMIE

Een methodologische beschouwing

door

TH. VAN DE KLUNDERT

I confess that I regard the purely abstract investigations of political economy (beyond those elementary ones which are necessary for the correction of mischievous prejudices), as of very minor importance compared with the great practical questions which the progress of democracy and the spread of Socialist opinions are pressing on, and for which both governing and the governed classes are very far from being in a fit state of preparation.

John Stuart Mill, 1852

1. De theorie in historisch perspectief

Het ontstaan van de economische wetenschap valt samen met de opkomst van de industrie in de tweede helft van de 18e eeuw. Dit feit is reeds vele malen geconstateerd. Het heeft echter zin een ogenblik stil te staan bij de implicaties van deze uitspraak. In de eerste plaats dient dan te worden opgemerkt dat de term wetenschap in dit verband een verwijzing naar de hypothetisch-deductieve methode inhoudt, die met name in de natuurwetenschappen met zoveel vrucht is toegepast. Immers ook vóór de tijd van A. Smith werden economische vraagstukken aangesneden, maar pas in de klassieke school werd de economie op analytische wijze bedreven. In de tweede plaats kan ter verklaring van het samengaan tussen de (eerste) industriële revolutie en de analytische economie worden gewezen op het feit, dat het spontane inzicht in de functionering van de samenleving met het ontstaan van omvangrijke markten verloren ging.

Het laatstgenoemde aspect is van een dergelijke importantie, dat wij

er gaarne wat langer bij stil staan. In een indringende studie over de structuur van de economische wetenschap formuleert A. Lowe het probleem als volgt: "In the absence of any publicly acknowledged macro-goal, with communications and sanctions depersonalized, and without overt social conditioning of action directives, aggregate provision through the market remains a mystery".¹⁾ In een traditionele of in een bureaucratische samenleving doet zich een dergelijk probleem niet voor. De samenleving functioneert dan globaal gesproken overeenkomstig bekende normen en het handelen van de individuen heeft in dit licht gezien weinig mysterieus.

De uitdaging waar tegenover de klassieke auteurs en in eerste instantie vooral A. Smith zich gesteld zagen, was tweeledig. Enerzijds moest een verklaring worden gegeven voor het marktgebeuren, terwijl anderzijds de dynamiek van de industriële ontwikkeling om verklaring vroeg. De klassieken hebben het accent op de groeitheorie gelegd. Zij zochten naar de wetten, die de expansie van kapitaal, bevolking en productie bepaalden. Daarnaast legden zij de basis voor de prijstheorie, die pas later met veel raffinement zou worden uitgewerkt. De prijstheorie nam dan ook in tegenstelling tot de inkomenstheorie een ondergeschikte plaats in.²⁾ De klassieke auteurs wilden, zoals gezegd, de wetten volgens welke het systeem functioneerde op het spoor komen. Een dergelijke intentie noopt tot een macro-economische aanpak. Naast de verklaring van de groei komt dan vanzelf de categoriale inkomensverdeling op de voorgrond. De verdeling is vooral door D. Ricardo als voornaamste vraagstuk voor de economie gepousseerd. Achter de façade van de macro-economische relaties hield men evenwel ook rekening met structurele aanpassingen. Bedrijfstakken met een overproduktie zouden via prijsdaling in het rechte spoor worden gebracht. Het omgekeerde zou uiteraard van toepassing zijn in een situatie van partiële onderproduktie. Dank zij een grote mate van prijsflexibiliteit en mobiliteit van de produktiefactoren zouden de structurele aanpassingen gesmeerd verlopen.

De klassieke auteurs meenden "natuurwetten" te hebben ontdekt, d.w.z. wetten waaraan niet te tornen viel. Bekend is in dit verband Ricardo's verzet tegen de armenwetten. De armen ondersteunen was in zijn opvatting een dwaze zaak, omdat de bevolkingsgroei daardoor niet zou worden afgeremd en derhalve het aanbod van arbeid overvloedig zou blijven. Typisch is ook de van Lassalle afkomstige uitdrukking "ijzeren loonwet".

¹⁾ A. Lowe, *On Economic Knowledge. Toward a Science of Political Economics*, New York, 1965, blz. 31.

Het verzet tegen de opvattingen van de auteurs van de klassieke school, die de economie de kwalificatie "dismal science" hadden bezorgd, werd ingegeven door twee verschillende zaken. De feitelijke ontwikkeling wees uit, dat de predicties van de klassieken, die altijd weer uitdraaiden op een ononderbroken groei (met eventueel een eindpunt in de verre toekomst als gevolg van de wet van de afnemende meeropbrengsten met betrekking tot de factor grond) geen steek hielden. Het industrialisatieproces verliep met "ups" en "downs". De klassieke school bood geen verklaring voor het verschijnsel van de conjunctuurgolven. Er traden bovendien economen op, die minder gelukkig waren met het gepropagandeerde "laiser faire"-ideaal, dat uitmondde in armoede voor de massa's. E. James tekent hierbij aan: "Les premières réactions contre les classiques consistèrent donc surtout en la négative, implicite ou explicite, du caractère essentiel des institutions "capitalistes", et donc en l'affirmation du caractère *relatif* des grand lois classiques." ²⁾ Deze maatschappijkritiek was als zodanig niet nieuw. Immers ook in het voor-klassieke tijdperk hadden de beschouwingen over economische onderwerpen meestal een normatieve inslag.

De geschetste euvelen van het klassieke denken, te weten de a priori eliminatie van de cyclische beweging en het onvoldoende reflecteren over de relativiteit van de kapitalistische produktiewijze, zijn door Marx gecorrigeerd. Het kapitalisme is bij Marx een noodzakelijke fase in de ontwikkeling van de economie, maar dit stelsel was in zijn visie tegelijkertijd door een ijzeren wetmatigheid gedoemd ten onder te gaan. De accumulatie van kapitaal zou volgens Marx gepaard gaan met steeds heviger wordende crises, waarbij in laatste instantie het proletariaat orde op zaken zou stellen. De voorspellingen van Marx zijn evenmin als die van de klassieken uitgekomen. In de tijd, dat Marx aan "Das Kapital" werkte, hadden de meeste economen trouwens de hoop, dat ontwikkelingswetten konden worden geformuleerd, al opgegeven. "It is an ironic fact that Marx's model of the socioeconomic process was, methodologically speaking, an anachronism", constateert Lowe. ³⁾

Wat was namelijk het geval? Nassau Senior en J. S. Mill hadden de eerste stappen gezet op de weg naar een pure theorie. In de bewoordingen van A. Marshall betekende dit, dat in plaats van het zoeken naar "a body of concrete truth" het streven gericht werd op het construeren van "an engine for the discovery of concrete truth". Het Marxisme stond dus vanaf het begin naast de hoofdstroom van het economisch denken.

²⁾ E. James, *Histoire sommaire de la pensée économique*, Parijs, 1965, blz. 126.

³⁾ A. Lowe, op. cit., blz. 194.

De trend naar een steeds verder gaande formalisering bracht een renaissance in de theoriebeoefening met zich mede. Niet voor niets spreekt men dan ook van de neo-klassieke school, die na 1870 tot bloei kwam. Karakteristiek voor deze periode is het werk van L. Walras. Het model van Walras beeldt de realiteit uit als een consistent en stationair ruilproces. De consumenten (die tevens de produktiefactoren aanbieden) streven naar een maximaal nut, terwijl de producenten op een zo hoog mogelijke winst mikken. Niemand heeft macht, of anders gezegd: er heerst volledige mededinging. Het resultaat hiervan is, zoals V. Pareto heeft benadrukt, dat de allocatie van produktiefactoren optimaal genoemd mag worden. Niemand kan door een reallocatie in een gunstiger positie komen zonder dat iemand anders daardoor wordt benadeeld (Pareto-optimaliteit). Hierbij dient te worden opgemerkt, dat het nutsconcept in de loop van de tijd is geëvolueerd. Het nut wordt tegenwoordig meestal niet meer als een meetbare grootheid opgevat. In plaats van de veronderstelling van nutsmaximalisatie komt de hypothese, dat het economisch subject logisch consistent of rationeel handelt. De neo-klassieke stroming heeft verschillende reacties opgeroepen. Eén daarvan is het institutionalisme, dat in paragraaf 3 zal worden behandeld.

De moderne theorie is sterk door Walras beïnvloed. Het accent ligt daarbij veelal op de economische groei, maar dat maakt in wezen niet zoveel uit. In de groeitheorie houdt men rekening met investeringen en hun effect op de toekomstige produktie. De allocatieproblematiek verkrijgt daardoor tevens intertemporele aspecten. Als er exogeen gedetermineerde produktiefactoren meedoen, dienen deze exponentieel toe te nemen, omdat anders de wet van de afnemende meeropbrengsten een stationaire toestand onvermijdelijk maakt. (Deze kant van de zaak kwam, zoals bekend, reeds bij Ricardo naar voren). Dit probleem is te vermijden door alleen rekening te houden met geproduceerde produktiemiddelen, hetgeen Von Neumann in zijn beroemd geworden evenwichtsmodel van de economische expansie deed. Dit model van Von Neumann geldt als één van de pijlers van de moderne groeitheorie. Het is in wezen echter neo-klassiek. De importantie van deze studie moet daarom vooral worden gezocht in de voor de economie destijds nieuwe mathematische methode, die werd toegepast. De mathematisering van de economie is met name sinds de jaren vijftig van deze eeuw snel verlopen. Daardoor worden de problemen steeds scherper gesteld (axiomatisering), terwijl anderzijds eenvoudige systemen worden uitgebreid tot meer gecompliceerde modellen (generalisering). Het sociale karakter van de economie is door deze ontwikkeling steeds verder op de achtergrond komen te staan. De neo-klassieke theorie

is in feite niets anders dan een tak van de *praxiologie*. (Dit is de wetenschap die zich bezighoudt met het rationele handelen van de mens). Duidelijk komt dit naar voren in de definitie van L. Robbins, die de economie karakteriseert als de studie van "human behavior as a relationship between ends and scarce means which have alternative uses".⁴⁾ Hiermede wordt het handelen overeenkomstig het economisch principe (maximaal resultaat bij gegeven middelen of minimale aanwending van middelen bij een gegeven doelstelling) vooropgesteld. Het object van de economie wordt aldus te ruim geformuleerd. Handelingen overeenkomstig het economisch principe komen immers ook voor op gebieden, die niet tot het traditionele studieterrein van de economie behoren (bijv. de militaire strategie). Het voornaamste bezwaar tegen de praxiologische definitie is evenwel dat een bepaald *aspect* in plaats van een bepaald *gebied* van het menselijke handelen als studie-object wordt gekozen. De mens verschijnt dan nog slechts in zijn verminkte gedaante van de *homo economicus*. De historische ontwikkeling en het verschijnen van allerlei instituties worden volledig genegeerd. In de neo-klassieke theorie wordt een visie ontwikkeld op het functioneren van de samenleving in een fictieve situatie. Het economisch beginsel staat daarbij centraal. Het algemeen evenwichtsmodel kan op twee manieren worden opgelost. Enerzijds kan men nagaan wat er uitkomt als alle individuen rationeel handelen en niemand in staat is het marktproces anders dan door hoeveelhedaanpassing te beïnvloeden, anderzijds kan men de probleemstelling ook formuleren in termen van een centrale planning met als doelstelling een zo groot mogelijke welvaart voor ieder (Pareto-optimaliteit). Het resultaat van beide procedures is uiteraard gelijk. Sommige auteurs hebben hiervan nogal wat werk gemaakt. Men stelde, dat hiermede algemeen geldige economische wetten waren opgespoord, die zouden gelden ongeacht het feit of het systeem nu kapitalistisch of socialistisch was. Een nogal naïeve zienswijze als men bedenkt, dat het praxiologisch karakter van de theorie eigenlijk geen uitspraken over vigerende situaties toelaat. De constructies van Walras, Von Neumann en hun erfgenamen labören aan enkele ernstige kwalen, indien men ze als positieve theorieën wil presenteren. Alle vormen van onvolledige mededinging zijn uitgesloten, terwijl ook het conjunctuurverschijnsel buiten spel staat. Beide problemen zijn los van het algemeen evenwichtsmodel nader uitgewerkt. De problematiek van de onvolledige mededinging is, in navolging van A. Marshall, met behulp van statische, partiële evenwichtsmodellen

⁴⁾ L. Robbins, *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, Londen, 1932, blz. 16.

aangepakt. Naarmate daarbij de problematiek realistischer wordt gesteld, is er minder ruimte voor deterministische oplossingen. De marktvorm van het (zuivere) monopolie is via een eenvoudige maximalisatieprocedure doorzichtig te maken. Bij het oligopolie rijzen echter grote moeilijkheden, daar de weinige ondernemers elkaar zorgvuldig in het oog houden. Met behulp van de speltheorie kan de situatie weliswaar nader worden getypeerd, maar wetmatigheden kunnen op deze wijze niet worden gedestilleerd. Om tot zinvolle resultaten te komen, lijkt een meer *taxonomisch* georiënteerde benaderingswijze, waarbij het verzamelen en ordenen van feitenmateriaal centraal staat, geboden. De analyse van het conjunctuurverschijnsel staat buiten de neo-klassieke school. Hoewel Keynes, die op dit gebied baanbrekend werk heeft verricht, sterk onder invloed van deze denkrichting stond (getuige o.a. zijn investeringstheorie), mag men toch van de micro- en macro-economie spreken als twee min of meer van elkaar gescheiden compartimenten. Het statische, macro-economische kringloopmodel kan men weliswaar als de geaggregeerde versie van het Walras-model opvatten, maar daarmee miskent men toch de eigenlijke betekenis van het macro-economisch denken. Die betekenis ligt namelijk in de ingebouwde dynamiek, waardoor op- en neergaande bewegingen doorzichtiger kunnen worden gemaakt. Het economisch subject krijgt wat meer vlees en bloed dan in de neo-klassieke gedachtengang. De mens heeft in de wereld van Keynes te kampen met een onzekere toekomst, reageert vertraagd op diverse impulsen en moet rekening houden met allerlei instituties. De bouwstenen van de macro-economie (bestedingsfuncties, aanbodvergelijkingen en kringlooprelaties) zijn waardevolle instrumenten vóór de analyse. Het heeft echter weinig zin om daarmee allerlei zuiver theoretische conjunctuurmodellen te construeren, tenzij men hiermede voornamelijk pedagogische bedoelingen heeft.⁵⁾ Dat daarentegen empirische modellen voor prognosedoeleinden van groot belang zijn, behoeft geen betoog.

In methodologisch opzicht is er geen verschil tussen micro- en macro-economie. Het instrumentarium is in beide afdelingen gericht op het onderkennen van bepaalde verschijnselen in de realiteit. Nochtans hebben wij de indruk, dat in de literatuur te veel de nadruk wordt gelegd op het ontwikkelen van een dergelijk instrumentarium op basis van al te hypothetische constructies. Als gevolg hiervan dreigt de traditionele economie van de werkelijkheid te vervreemden.

⁵⁾ Vgl. J. R. Hicks, *Capital and Growth*, Oxford, 1965, blz. 112.

2. *De reconstructie van A. Lowe*

In de vorige paragraaf schetsten wij in vogelvlucht de ontwikkeling van het economisch denken. De ontwikkelde visie stemt in grote lijnen overeen met de zienswijze van A. Lowe, die over de geschiedenis van de economie het volgende opmerkt: "At its beginning stand the grandiose designs of classical Economics, marked by an expanse of substance and a stringency of deductive reasoning that, during the subsequent development, was achieved only once by the classical heretic Marx. Thereafter theoretical development presents itself under the curious aspect of a progressive erosion of the original system, to be partially reversed only during the present generation" ⁶⁾). Wie zou verwachten, dat deze constatering voor de auteur een voldoende reden is om de betekenis van een typisch theoretische benadering van economische vraagstukken in twijfel te trekken, komt bedrogen uit. Lowe put zoveel moed uit de - op naam van Keynes te schrijven - betwistbare, gedeeltelijke omkering van de historische ontwikkeling dat hij zich aan een meer complete reconstructie waagt.

Volgens Lowe heeft de economie het proces van goederenvoorziening in een gemeenschap tot object van studie. Daarbij gaat het om de vraag of dit proces goed functioneert. De auteur spreekt in dit verband van "a good working order". Vanzelfsprekend kan het goed functioneren slechts worden beoordeeld als er een expliciete doelstelling geformuleerd is. Een dergelijke macro-economische doelstelling behoeft niet door de acteurs (de aan het proces deelnemende economische subjecten) bewust te worden nagestreefd. Voldoende is dat een observerende buitenstaander (die natuurlijk in een andere hoedanigheid als economisch subject kan optreden) het macro-economische doel kan aanwijzen. Lowe, die gaarne vergelijkingen met de natuurwetenschappen maakt, ziet op dit punt een parallel met de biologie, waar een bepaalde toestand van het organisme door de buitenstaander als gezond (d.w.z. optimaal) wordt aangemerkt.

Het neo-klassieke model van vraag en aanbod met zijn atomistische structuur en volledige autonomie van de micro-eenheden, heeft als impliciet doel een maximum aan goederen overeenkomstig de individuele preferenties. Dit doel wordt in de uiteindelijke evenwichtssituatie gerealiseerd. Belangrijk is daarbij, dat de economische subjecten handelen overeenkomstig het economisch principe (extremiteitshandelen) en onmiddellijk reageren op veranderingen (dank zij stabiliserende verwachtingen). De moeilijkheid is nu, dat de omstandigheden in de loop

⁶⁾ A. Lowe, op. cit., blz. 165.

van de tijd zodanig zijn gewijzigd, dat deze voorwaarden sterk aan actualiteit hebben ingeboet. De groeiende onzekerheid, de toenemende concentratie van het bedrijfsleven met de daaraan inherente wijzigingen in de concurrentieverhoudingen en de stijgende materiële welvaart hebben het pad geëffend voor andere gedragspatronen. In samenhang hiermee neemt de regulatie van bovenaf toe. Lowe vraagt zich af of onder deze omstandigheden nog wel sprake kan zijn van "a good working order". Indien wij vooralsnog constateren dat, afgezien van de depressie uit de jaren dertig, het systeem op een of andere wijze functioneert dan moet dit volgens de auteur toe worden geschreven aan "escapements". Deze term is een verzamelnaam voor allerlei factoren, die de stagnatie voorlopig verhinderen, zoals een flinke bevolkingsaanwas, snelle technische vooruitgang en buitenlandse inversteringsmogelijkheden. In de toekomst mogen wij volgens Lowe hier niet teveel op rekenen, daar de automatisering en mogelijk ook de ontwapening de harmonische goederenvoorziening bedreigen.

Als er geen orde en regelmaat is, vervalt volgens Lowe het bestaansrecht van de economie als theoretische wetenschap. Er zijn dan immers geen wetten, die opgespoord kunnen worden. Wat natuurlijk niet wil zeggen, dat er geen keuzeproblematiek is, zolang er elementen van schaarste in het spel zijn. Zoals gezegd, geeft Lowe het niet zo gauw op. Indien "a good working order" niet spontaan tot stand komt, dan moet deze maar langs kunstmatige weg in het leven worden geroepen, zo meent de schrijver. De mens moet zijn omgeving beheersen. Deze opdracht geldt niet enkel voor de beheersing van de natuur, maar is evenzeer van toepassing op de sociale sfeer. Met een dergelijke uitspraak op zich zal niemand moeite hebben. Daarentegen zal menig een geneigd zijn vraagtekens te plaatsen bij Lowe's vermetele intentie om de samenleving in haar geheel aan te pakken. Het is daarom dienstig reeds nu op te merken, dat deze visie niet uitmondt in een voorstel tot een technocratische planning van de economie.

Het economisch handelen van het individu wordt door Lowe afhankelijk gesteld van *taakstellende* en *cognitieve* factoren. De taakstellende factoren vallen weer uiteen in *modale* en *finale* doelstellingen. Deze laatste zijn "human activities, such as love and charity, the striving for power and the concern for the common good, the search for truth and the contemplation of the beautiful and the holy, and even the acts of consuming material goods." ⁷⁾ De modale doelstellingen hebben daarentegen een afgeleid karakter, zij hebben betrekking op de aanwending van middelen ter bereiking van de finale doelstellingen. Anders

⁷⁾ A. Lowe, op. cit., blz. 12.

gezegd: het kwantitatieve aspect is ondergeschikt aan het kwalitatieve. Onder cognitieve factoren verstaat de schrijver de feitelijke kennis, die het economisch subject van zijn omgeving heeft. Deze kennis manifesteert zich in de vorm van verwachtingen, die het handelen mede bepalen. In het model van vraag en aanbod zijn de finale doelstellingen vrij. De modale doelstellingen liggen echter vast verankerd in de eis, dat de subjecten overeenkomstig het economisch principe dienen te handelen. De cognitieve factoren bestaan in dit geval uit prijs- en hoeveelheidsverwachtingen, welke zodanig moeten zijn, dat de wet van vraag en aanbod normaal werkt.⁸⁾

De bedoelingen van Lowe met de economie als geheel genomen kunnen met behulp van de bovengenoemde begrippen worden verduidelijkt. De controlerende autoriteiten dienen in zijn visie een macro-doel vast te stellen. Vervolgens rijzen er dan een aantal cognitieve problemen: (a) men dient het ontwikkelingspad van de relevante economische variabelen naar het gepostulcerde doel te bepalen; (b) de geschikte gedrags- en motivatie-patronen van de individuen dienen te worden gekend; (c) indien nodig dienen maatregelen te worden gevonden om de individuele handelingen in de gewenste richting te leiden. De controlemaatregelen kunnen worden onderscheiden in instrumenten gericht op het manipuleren van het gedrag en duidelijk omschreven bevelen. Vanzelfsprekend zijn tussenvormen mogelijk. Welke maatregelen moeten worden genomen, is in eerste instantie afhankelijk van de gestelde doeleinden. Lowe stelt daarnaast, dat aan de wijze waarop in het economisch leven beslissingen worden genomen een afzonderlijke waarde moet worden toegekend. Men kan ook zeggen, dat het aspect van decentralisatie of centralisatie in de macro-doelstellingen wordt opgenomen. De auteur opteert vervolgens voor de handhaving van marktrelaties in de grootst mogelijke omvang voorzover verzoenbaar met de overige macro-doelstellingen.

Wat deze overige doelstellingen betreft, hebben de controlerende autoriteiten in beginsel een ruime keuzemogelijkheid. Men hoeft niet *per se* te streven naar een maximale efficiëntie. Het is echter zo, dat over het verband tussen andere macro-doelstellingen en de daarbij behorende micro-economische gedragspatronen zo goed als niets bekend is. Daarmede gaan alle goede bedoelingen van de auteur de mist in. De schrijver troost zich dan met de gedachte dat "even the wealthy societies of the West, though in principle they can afford to adopt different output criteria compatible with different action directives, will be able to maintain adequate technical efficiency only if they retain some 'extre-

⁸⁾ Zie voor details A. Lowe, op. cit., blz. 38.

mum' tradition".⁹⁾ Dit leidt tot de conclusie, dat het extremiteshandelen zoveel mogelijk moet worden aangemoedigd "for the wish to avoid moral or material ruin".¹⁰⁾

De auteur heeft nog een andere pijl op zijn boog. Niet alleen het extremiteshandelen, maar ook de verwachtingen zijn, zoals gezegd, van belang voor een goed functioneren van de markteconomie. Het is daarom nodig om tot een vorm van indicatieve planning te komen. Door consistente voorspellingen van de ontwikkeling wordt de onzekerheid gereduceerd. Voorwaarde is evenwel, dat de voorspellingen uitkomen. Anders verliezen de economische subjecten hun vertrouwen in de procedure. Als oplossing voor deze moeilijkheid ziet Lowe een flexibele overheidssector, die de afwijkingen door middel van "stand-by" maatregelen onmiddellijk corrigeert.

Samenvattend kan worden gesteld, dat Lowe streeft naar een theorie van gecontroleerde economische systemen. Om het verschil met de traditionele benadering aan te geven, spreekt hij van "*political economics*". Voor de theoretici betekent dit, dat zij hun aandacht moeten concentreren op de instrumentele analyse, d.w.z. op de afleiding van adequate tijdspaden van variabelen en gedragingen van economische subjecten. De instrumentele analyse is als een vorm van regressieve gevolgtrekking (van conclusies naar premissen) verwant met de inductie. Daarentegen staat in de traditionele theorie de deductie als een vorm van progressieve gevolgtrekking (van premissen naar conclusies) voorop. Een tweede belangrijke karakteristiek van "political economics" is het element van controle. Het doorvoeren van maatregelen maakt voorspellingen langs deductieve weg weer mogelijk. De resultaten kunnen vervolgens worden getest. Actie en kennis zijn op deze wijze onafscheidelijk met elkaar verbonden. Dit typeert volgens Lowe het verschil tussen de natuurwetenschappen enerzijds en de sociale wetenschappen anderzijds.

Het werk van Lowe is tegelijkertijd *belangwekkend, simplistisch en inconsequent*. Van belang is met name de visie op het object van de economie, waarbij het praxiologische standpunt expliciet wordt verworpen. Dat in de economische wetenschap het proces van de goederenvoorziening in een samenleving centraal dient te staan, kunnen wij onderschrijven. Evenzo de mening, dat de werking van het prijssysteem in onze Westerse economieën verre van adequaat is. Dit in tegenstelling tot K. Boulding, die Lowe beschuldigt van "*Preisschmerz*, a sort of woe about the price system that seems to be an inescapable ac-

⁹⁾ A. Lowe, op. cit., blz. 152.

¹⁰⁾ A. Lowe, op. cit., blz. 153.

companionment of progressive thought, and that turns into a serious handicap when progressive thinkers have to put their ideas into practice". ¹¹⁾ Een uitspraak, die meer zegt over de vooroordelen van Boulding dan die van Lowe, te meer daar laatstgenoemde helemaal niet zo'n progressieve denker blijkt te zijn.

Wij stelden, dat het werk van Lowe ook door simplisme gekenmerkt wordt. Dit betreft zowel de diagnose als de therapie. Lowe baseert zijn studie geheel op het model van de volledige mededinging. De evolutie van het kapitalisme gaat in zijn opvatting gepaard met een geleidelijke eliminering van de condities, die voor een juiste werking van de wet van vraag en aanbod noodzakelijk zijn, te weten het extremitetshandelen en de stabiliserende verwachtingen. De auteur ziet nu door middel van manipulatie mogelijkheden om deze noodzakelijke condities weer in ere te herstellen. Wat ontbreekt is een systematische analyse van het concentratieverschijnsel en de daarmee verbonden oligopolistische marktstructuur. Streven de mammoetondernemingen niet naar winst-maximalisatie? Doen zij geen pogingen de groeiende onzekerheid het hoofd te bieden? Bestaat er geen nauwe samenwerking tussen overheid en industrie? Aan deze belangrijke vragen gaat de auteur geheel voorbij met als gevolg, dat zijn aanbevelingen - ook al verwijst hij in een voetnoot naar de Franse planning - enigszins wereldvreemd klinken.

De inconsequentie, waarvan wij spraken, blijkt ondermeer bij een vergelijking van het eerste met het laatste hoofdstuk uit het boek. In het eerste hoofdstuk wordt het modale karakter van het economisch handelen sterk benadrukt, waarna de auteur met een verwijzing naar E. Bloch en H. Marcuse concludeert: "In thus assigning to economic activity a mere 'modal' significance we only accept the negative verdict which so many ancient myths, most political utopias of modern times, and above all, the lamentations of the common men in all civilizations have passed on it." ¹²⁾ De weg naar maatschappijkritiek lijkt aldus geëffend. In het laatste hoofdstuk komt de auteur evenwel tot de ontdekking, dat zijn pleidooi voor stabilisatie en evenwichtige groei blijkt geeft van "a conservative attitude toward social change. It implicitly denies the need for radical reform of the socio-economic structure on which organized capitalism is build." ¹³⁾ Waarvoor dan al die moeite? Is "political economics" uiteindelijk toch slechts een andere naam voor "economic policy"?

De kritiek van Lowe op de traditionele economie gaat in feite niet

¹¹⁾ K. E. Boulding, "Is economics obsolescent?", *The Scientific American*, mei 1965, blz. 140.

¹²⁾ A. Lowe, op. cit., blz. 13.

¹³⁾ A. Lowe, op. cit., blz. 320.

ver. Men krijgt verschillende malen de indruk, dat de auteur zal opteren voor de meer taxonomische benadering van de institutionalisten, maar telkens wordt de theorie weer gered. De uitdaging van het natuurwetenschappelijk model blijft hem achtervolgen. Toch zijn er ook tegenwoordig nog auteurs, die deze uitdaging niet aanvaarden. In de twee volgende paragrafen zullen wij op de methodologische aspecten van hun werk nader ingaan.

3. *De institutionalistische stroming*

Het institutionalisme is de Amerikaanse reactie - in het begin van deze eeuw ontstaan - op de neo-klassieke school. De grote voorganger van deze stroming is de omstreden Noors-Amerikaanse econoom en socioloog T. Veblen. De institutionalisten nemen stelling tegen de praxiologische richting in de economie die, zoals wij hebben gezien, vooralsnog toonaangevend is. Vandaar de benaming dissidenten, die in de geschriften van de (moderne) institutionalisten herhaaldelijk opduikt. Zoals de praxiologische richting door de definitie van L. Robbins wordt getypeerd, wordt het institutionalisme adequaat omschreven door A. Gruchy als: "the study of the structure and functioning of the evolving field of human relations which is concerned with the provision of material goods and services for the satisfaction of human wants." ¹⁴⁾ Het sociale karakter van de economische wetenschap wordt aldus meer op de voorgrond geplaatst. De term "institutionalisten" kan gemakkelijk verwarring wekken. Men heeft hiermede niet zo zeer juridische organisatiepatronen op het oog, maar wel menselijke gewoonten, groepsbinding, macht, e.d., zoals moge blijken uit een alternatieve omschrijving van de economie door Gruchy als: "the study of the changing patterns of cultural relations which deal with the creation and disposal of scarce material goods and services by individuals and groups in the light of their private and public aims". ¹⁵⁾

De institutionalistische stroming heeft ook in de tegenwoordige tijd een (misschien wel groeiend) aantal aanhangers. J. Galbraith, R. Heilbroner en M. Reagan kunnen tot deze richting worden gerekend. Toch is het niet eenvoudig de dissidente stroming op doeltreffende wijze te typeren. De oorzaak hiervan is, dat de institutionalisten zich nooit bijzonder hebben ingespannen om tot een afgerond en systematisch overzicht van hun gemeenschappelijke denkbeelden te komen. De laatste tijd gaan er echter steeds meer stemmen op om dit

¹⁴⁾ A. G. Gruchy, *Modern Economic Thought. The American Contribution*, New York, 1947.

¹⁵⁾ A. G. Gruchy, op. cit., blz. 552.

tekort op te heffen. Zo pleit bijv. J. Gambs voor een "Dissenters' Principles of Elementary Economics",¹⁶⁾ terwijl K. Kapp daaraan toevoegt: "I think that the time has come for institutionalists in developed and underdeveloped countries to unite and to become more ascertative than the majority of institutional economists, with a few notable exceptions, have been in the past. They need not shout or become strident in their arguments, but they should not mumble."¹⁷⁾ Laatstgenoemde auteur heeft een verdienstelijke poging gedaan om de centrale kenmerken van het institutionalisme te etaleren. Het lijkt ons dienstig hem hierbij op de voet te volgen.

Kapp vermeldt drie *hoofdkenmerken* van de institutionalistische economie, te weten:

- a. kritiek op de preconcepties en verborgen normatieve elementen van de traditionele analyse ("conventional wisdom" in termen van Galbraith);
- b. visie op het economisch proces als een open systeem, d.w.z. deel uitmakend van een netwerk van sociaal-culturele relaties;
- c. aanvaarding van het principe van "circular causation" als hypothese voor de verklaring van dynamische economische processen en als substituut voor het principe van stabiele evenwichten in de traditionele analyse.

Ad a. De kritiek op de traditionele school is terug te voeren op een verschil in filosofie. De klassieke en neo-klassieke richting in de economie ontleen hun inspiratie in laatste instantie aan het wereldbeeld van I. Newton en J. Locke. Het universum wordt daarbij als een gesloten, statisch stelsel opgevat.¹⁸⁾ De wetten, die dit universum regeren, dienen door de diverse wetenschappen te worden bloot gelegd. Daarentegen baseren de institutionalistische auteurs zich op het Amerikaanse pragmatisme van onder andere C. Peirce en J. Dewey. De pragmatici beschouwen een wereld waarin verandering en pluriformiteit de boventoon voeren. Zij verwerpen de teleologische zienswijze en opteren voor onbepaaldheid en onzekerheid als voornaamste karakteristieken van alle processen. Verder stellen zij, dat de wetenschappelijke onderzoeker altijd binnen een bepaalde culturele matrix werkt. Vandaar de noodzaak om zich voortdurend kritisch op te stellen ten aanzien van de gekozen uitgangspunten.

Ad b. Daar de economie als een open systeem wordt gezien, blijft de band met andere sociale wetenschappen behouden. Het fenomeen van

¹⁶⁾ J. S. Gambs, "What Next for the Association for Evolutionary Economics?", *Journal of Economic Issues*, maart 1968, blz. 74.

¹⁷⁾ K. W. Kapp, "In Defense of Institutional Economics", *Swedish Journal of Economics*, maart 1968, blz. 18.

de economische groei of zelfs de prijsvorming kan men volgens de institutionalisten niet met een aantal formele, interdependente vergelijkingen afdoen. De groei wordt mede bepaald door culturele factoren (welke bijv. tot onproduktieve uitgaven leiden), machtsverhoudingen (welke de inkomensverdeling bepalen), enz. De traditionele prijstheorie wordt door sommigen als een tautologie gebrandmerkt. Het gaat er om te zien wat achter de vraag- en aanbodcurven zit. Met nuts- en produktiefuncties komt men dan niet veel verder. Van grotere importantie zijn de sociaal geconditioneerde gedragingen van de consument en de acties van de producent in een situatie van risico en dynamiek. Voor institutionalisten is de isolering van het economisch gebeuren van het sociale systeem daarom onaanvaardbaar, ja zelfs gevaarlijk. Daarenboven leggen zij nadruk op het feit, dat ook aan het meten van economische verschijnselen bezwaren verbonden kunnen zijn. Dit betekent evenwel niet, dat zij de kwantitatieve benadering uitsluiten. Integendeel, verschillende institutionalisten hebben zelf veel empirisch werk verricht. Men verwijt hen daarom wel naïeve empiristen te zijn, een etiket dat op enkelen inderdaad van toepassing is. *Ad c.* Het beginsel van "circular causation" verschijnt in de vorm van terugkoppelingsmechanismen ook in de standaardtheorie (met name in de conjunctuurtheorie). Ook hier gaat het echter weer om een verschil in reikwijdte. Het principe wordt door de institutionalisten toegepast op de samenhang tussen diverse sociale verschijnselen. Men gaat dus wel degelijk van een theoretische benadering uit. Er is ook geen principieel bezwaar tegen het gebruik van mathematische methoden, maar men betwijfelt, of "the type of mathematics needed for the formulation of equations and coefficients describing the relationship of the process of mutual interaction of the various subsystems in a social system" reeds beschikbaar is.¹⁸⁾

Naast deze hoofdkenmerken somt Kapp nog een aantal additionele karakteristieken van de institutionalistische stroming op. Aangezien hierdoor duidelijker wordt waar deze stroming zich nu in feite mee bezig houdt, zullen wij zijn opsomming op deze plaats herhalen:

1. een intensieve preoccupatie met de rol en betekenis van conflict, dwang en macht in het economische en sociale leven;
2. de verwerping van prijzen of marktwaarden als exclusieve indices voor de individuele of sociale welvaart en als unieke criteria voor een efficiënte allocatie;
3. het betonen van een grote interesse in de problemen van instabiliteit als karakteristieke verschijnselen van een kapitalistisch systeem;

¹⁸⁾ K. W. Kapp, art. cit., blz. 13.

4. een voortdurende aandacht voor problemen, die verband houden met sociale kosten en opbrengsten (externe effecten in de traditionele theorie);
5. het benadrukken van de betekenis van wetenschap en technologie voor de economische groei;
6. een kritische analyse van de kwaliteit van het bestaan in een op de techniek gebaseerde samenleving met als uitgangspunten de eliminering van armoede, het scheppen van gelijke kansen en de handhaving van vrede en democratie.

In de traditionele theorie komen deze vraagstukken eveneens aan de orde. Wat is dan het verschil? Misschien kan een beeldspraak in dit opzicht meer helderheid brengen. Denkend aan het verschil, zo stelt Gambs, "I am reminded of Freud's explanation of how he differed from the Viennese neuropsychiatrists of the 1890s. He said that he and his colleagues all flirted with the same notions then in the air, but *he* married them".¹⁹⁾

De institutionalisten hebben, zoals uit het bovenstaande overzicht van problemen blijkt, geen moeite met maatschappijkritiek. Zij zijn overtuigd van hun verantwoordelijkheid om voor bepaalde waarden op te komen. "In this sense", zo concludeert Kapp, "I would not hesitate to characterize institutional economics as working within the tradition of a rational humanism which takes its stand for the preservation of human life and the full development of the human personality (Maslow) without any invidious reservations, whether conscious or unconscious, relating to class, color, creed or nationality."²⁰⁾ Toch moeten wij niet vergeten, dat de intenties van de institutionalisten *au fond* bescheiden zijn. Het radicalisme van Veblen wordt door de meesten niet aanvaard. In overeenstemming met het pragmatisme zijn de ideeën van de institutionalistische stroming - om met Gruchy te spreken - "an expression of middle-class thought and aspirations".²¹⁾ De vraag rijst of hieruit voldoende inspiratie te putten valt om tot de kern van de problematiek door te dringen.

4. De Marxistische erfenis

De economische theorie van Marx was, zoals reeds in het bovenstaande werd opgemerkt, in methodologisch opzicht een anachronisme. Marx construeerde in navolging van de klassieke auteurs een deterministisch

¹⁹⁾ J. S. Gambs, art. cit., blz. 70.

²⁰⁾ K. W. Kapp, art. cit., blz. 11.

²¹⁾ A. G. Gruchy, op. cit., blz. 623.

systeem, dat de feitelijke ontwikkeling moest voorspellen. De traditionele theorie had deze intentie al opgegeven en trok zich geleidelijk terug in haar schijnwereld van abstracte constructies. Wat voor betekenis heeft nu het werk van Marx voor de economische wetenschap in de huidige tijd? Getracht zal worden deze vraag te beantwoorden tegen de achtergrond van de Westerse samenleving.

Als uitgangspunt van onze beschouwingen kan het tamelijk recente werk van P. Baran en P. Sweezy dienen.²²⁾ Deze beide auteurs doen een poging de Marxistische economie te herzien in het licht van de gewijzigde omstandigheden. Terwijl Marx uitging van het 19e eeuwse Engeland met als voornaamste karakteristiek de volledige mededinging, baseren Baran en Sweezy zich op het Amerika van de 20e eeuw, gekenmerkt door mammoetondernemingen opererend op oligopolistische markten. Dientengevolge bestuderen deze auteurs de ontwikkelingswetten van het monopoliekapitalisme. De traditionele Marxistische stokpaardjes als de arbeidswaardeleer, het theorema van de dalende winstvoet en de reproductieschema's worden niet bereden. Wel wordt gesteld, dat het kapitalistische produktiestelsel ondoelmatig functioneert. Dit manifesteert zich in de vorm van een chronische stagnatie. De produktiemiddelen dreigen voortdurend onderbezet te geraken, maar oorlogen en zgn. "epoch-making innovations", die min of meer toevallig optraden, brachten in de geschiedenis telkens weer uitkomst.

Natuurlijk hebben Baran en Sweezy ook van Keynes gehoord, maar toch twijfelen zij aan de mogelijkheid om door middel van overheidsuitgaven het gat te dichten. Belangengroeperingen houden een aantal uitgaven in de civiele sfeer tegen. Hier komt de relatie tussen onderbouw en bovenbouw om de hoek kijken. Dezelfde relatie zorgt er voor, dat uitgaven voor militaire doeleinden juist worden gepousseerd. De ontwikkeling wordt volgens de auteurs dan ook gekenmerkt door een massale verkwisting in de particuliere en publieke sfeer. De grote ondernemingen creëren voortdurend allerlei behoeften, die weliswaar bij de verbruikers aan moeten slaan, maar in een niet gemanipulcerde samenleving minder urgent zouden blijken. De overheid remt deze ontwikkeling niet af, maar bevordert de verkeerde allocatie van produktiemiddelen. E. Mandel tekent hierbij evenwel aan: "Auf rein wirtschaftlicher Ebene muss eine solche Entwicklung nicht automatisch zum Zusammenbruch des Kapitals führen, selbst dann nicht, wenn die Hälfte des Kapitals unbenutzt bei den Banken ruhte oder zur Finanzierung

²²⁾ P. A. Baran en P. M. Sweezy, *Monopoly Capital*, New York, 1966.

öffentlicher Arbeiten verwendet würde, die vom Standpunkt der Kapitalisten aus 'sinnlos' sind".²³⁾

Naar zijn inhoud vertoont het werk van Baran en Sweezy vele overeenkomsten met "The New Industrial State" van de institutionalist Galbraith. Verwonderlijk is dit niet, daar ook laatstgenoemde de werking van de Amerikaanse economie als studie-object kiest. Toch zijn er ook belangrijke verschillen, die naar onze mening typerend zijn voor de op Marx geïnspireerde benaderingswijze van Baran en Sweezy. Als zodanig kunnen worden genoemd:

- a. de maatschappijkritische intentie;
- b. de economische maatschappijbeschouwing;
- c. de stagnatiethese.

Ad a. Centraal staat de gedachte, dat het kapitalistisch stelsel, gekenmerkt door een grote mate van autonomie van de naar winst-maximalisatie strevende ondernemingen, zeer gebrekkig functioneert. Als norm wordt daarbij de vrije, niet-vervreemde mens gesteld. Vanzelfsprekend kan de economische wetenschap op zich geen mensbeeld ontwikkelen. Wel kan men in samenwerking met andere menswetenschappen trachten te komen tot een formulering van de voorwaarden voor een meer rationele inrichting van de samenleving in nationaal en internationaal verband. Wetenschappelijke grensoverschrijdingen zijn hierbij onvermijdelijk, hetgeen bijvoorbeeld belangrijke implicaties heeft voor de opleiding. Door kritisch stelling te nemen draagt de economie ons inziens bij tot een beter begrip van de samenleving en haar potenties. Met een zuivere beschrijving van feiten komt men hier niet aan toe. Wetenschap moet leiden tot verklaring en inzicht. De werkelijkheid dient daarbij steeds als uitgangspunt te worden gekozen, maar de feitelijke situatie kan niet tot norm worden verheven. Op deze wijze opgevat, leidt economiebeoefening tot ideologisch stelling nemen. Daarmede wordt dan een oude traditie in ere hersteld. Immers ook het klassieke denken was op hervorming van de maatschappij gericht. Slechts bij een praxiologische benadering van de economische problematiek kan men zich waardevrij wanen, op dezelfde wijze zoals dat voor de wiskunde en logica geldt.

Ad b. Van een economische maatschappijbeschouwing is sprake bij een verklaring van sociale en culturele verschijnselen vanuit de economische structuur. Anders gezegd: de onderbouw wordt bepalend geacht voor de bovenbouw. In zijn stringente vorm lijkt ons deze gedachte onhoudbaar. De maatschappelijke ontwikkeling is niet louter afhankelijk van de veranderingen in de produktiekrachten en de cor-

²³⁾ E. Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, Frankfurt, 1968, blz. 567.

responderende produktierelaties. E. Fromm wijst er terecht op, dat ideologische en psychologische factoren, mede van invloed zijn op de dynamiek in de samenleving.²⁴⁾ Toch is daarmee de Marxistische gedachtengang niet geheel verworpen. Tal van verschijnselen zijn inderdaad terug te voeren tot economische categorieën. Ook Galbraith ontkomt er niet aan deze samenhang te signaleren. Men kan hierbij slechts aantekenen, dat over deze zaken veel te weinig bekend is. Op dit punt wreekt zich de eenzijdige oriëntering van de economische wetenschap in het verleden. Daarbij rijst dan de vraag in hoeverre deze eenzijdigheid zelf weer een produkt van de dialectische ontwikkeling is, zoals de Marxisten stellen.²⁵⁾

Ad c. De stagnatiethese van de Marxistische auteurs is (zelfs) voor de Verenigde Staten van Amerika moeilijk te bewijzen. Men kan stellen, dat de depressie van de jaren dertig nooit eindigde en als het ware overging in de tweede wereldoorlog. Telkens blijken er in de geschiedenis echter dergelijke ontsnappingsmogelijkheden te zijn. De totale ineenstorting van het kapitalisme is nooit gekomen en behoeft volgens Mandel op economische gronden ook niet te worden verwacht. Dit neemt niet weg, dat de achter de stagnatiethese liggende gedachte van een relatieve economische overvloed, als verbindend element in de theorie een belangrijke rol vervult. Tal van ontwikkelingen zijn vanuit deze gedachte logisch te plaatsen. Bij de bestudering van Westerse volkshuishoudingen kan hieraan dan ook niet worden voorbijgegaan.

Het grootste gevaar, dat het Marxistisch denken altijd weer heeft bedreigd is de dogmatisering van historische gedachtenconstructies. Een goed voorbeeld hiervan is de arbeidswaardeleer met alles wat daar aan vastzit. Men kan vanuit de humanistische traditie opkomen voor de positie van de arbeiders, maar met een waardenleer valt weinig te beginnen. Het feit, dat in bepaalde primitieve gemeenschappen in het verre verleden goederen geruild werden op basis van de voor de voortbrenging benodigde arbeidstijd, doet daar niets aan af. Het betekent alleen, dat voor deze gemeenschappen de prijstheorie eenvoudig kan zijn. In een moderne industriële samenleving zijn daarentegen tal van factoren van invloed op het tot stand komen van de prijzen.

Het institutionalisme en het Marxisme hebben veel gemeen. Beide stromingen hebben hun humanistische traditie. In beide denkrichtingen staat de goederenvoorziening centraal en heeft men oog voor de verschijnselen, welke samenhangen met een relatieve overvloed in

²⁴⁾ Zie E. Fromm, *De angst voor vrijheid*, Utrecht, 1952, aanhangsel.

²⁵⁾ Zie bijv. O. Lange, *Political Economy*, Vol. 1, *General Problems*, Oxford, 1963, Hfdst. 7.

de sfeer van de particuliere consumptie. Er blijft echter een belangrijk verschil in filosofie. In het Marxistisch denken neemt het dialectisch materialisme een belangrijke plaats in. De rol van het subject wordt daarbij geminimaliseerd. Men ziet de maatschappelijke vooruitgang als een objectief gebeuren, waarbij onder invloed van de ontwikkeling van de productiekrachten tal van bestaande instituties niet meer vol-doen. Er treden daardoor allerlei tegenstellingen op, die door de we-tenschap dienen te worden gesignaleerd. Daarentegen gaat men er in de pragmatische opvatting, welke achter de institutionalistische stro-ming schuil gaat, van uit dat de subjecten in staat zijn de ontwikke-ling in elke gewenste richting te sturen. Het institutionalisme is op zijn beurt weer dogmatisch door elke uit de Marxistische hoek komen-de gedachte te weren.

De verhouding tussen subject en object kan niet eenzijdig worden geïnterpreteerd. Zowel het extreme idealisme als het verabsoluterende materialisme (in filosofische zin) zijn ons inziens verwerpelijk.²⁶⁾ Dit betekent, dat de Marxisten niet bang moeten zijn voor zgn. revisionisti-sche opvattingen, terwijl de institutionalisten oog moeten krijgen voor de betekenis van de dialectiek. Overigens is er ook bij de laatstgenoemde richting behoefte aan bezinning op de eigen positie. Het zou dan op den duur wel eens zo kunnen zijn, dat niet meer van Marxisten, in-stitutionalisten en traditionalisten kan worden gesproken, maar slechts van maatschappijkritische economen aan de ene kant en niet-geën-gageerde praxiologen aan de andere kant. Beide groepen zijn dan, mits voldoende van omvang, complementair. Voor een kritische analyse is immers een doelmatig instrumentarium vereist, terwijl de instrumen-tenmakers relevante problemen voorgeschoteld dienen te krijgen. Deze samenwerking zal echter pas goed functioneren, indien de feitelijke structurele ontwikkeling kan worden beheerst. In een dergelijke situatie dienen de theoretische hulpmiddelen - meer nog dan nu het geval is - hun waarde in de praktijk te bewijzen. Met Lowe zijn wij daarom van mening, dat in de sociale wetenschappen actie en kennis inderdaad onafscheidelijk met elkaar verbonden zijn. De maatschappelijke toe-passing van kennis uit de sociale wetenschappen stuit echter vooral-nog op belangrijke barrières, zodat tal van vervreemdingsverschijn-selen nog niet kunnen worden gecureerd. Dit onderstreept de betekenis van de maatschappijkritiek, waartoe ook de economie, meer dan in het recente verleden geschiedde, zal moeten bijdragen.

²⁶⁾ Zie ook J. van Santen, *De Marxistische accumulatietheorie*, Leiden, 1968, inzh. Hfdst. 2.